
Haïganouche Grkacharian, *Hadjn, si on t'oublie... Mémoires, Chamigny, Le cercle d'écrits caucasiens, 2012, 259 p.*

Հայկանուշ Կրկյաշարյան, *Հաճն, եթե քեզ մոռանում են... Հուշեր, Շամինյի, Կովկասյան աշխատությունների կենտրոն, 2012, 259 էջ*

Կիլիկյան կոտորածների պատմությունը համալրվեց ևս մեկ գրքով՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության տարիներին Հաճն քաղաքի հայ բնակչության դառը ճակատագրին: Հայկանուշ Կրկյաշարյանը թղթին է հանձնել 1909-1920 թթ. հաճնաբնակ հայությանը բաժին հասած ողբերգական իրադարձությունների նկարագրությունները՝ օգտագործելով արժանահավատ սկզբնաղբյուրներ, այդ թվում կոտորածների՝ ֆրանսիացի ժամանակակիցների հուշեր և պատմագիտական հետաքրքիր ուսումնասիրություններ, ինչպես նաև դժնդակ փորձությունների միջով անցած կիլիկիահայ իր ծնողների՝ Ասատուր և Սարա Սաչյանների հաղորդած տեղեկությունները (էջ 17): Կսկածից վեր է, որ պատմական եղելություններին և երևույթներին հեղինակի տված գնահատականներով հագեցած այս հրատարակությունն ունի ոչ միայն պատմագիտական, այլև աղբյուրագիտական նշանակություն: Այդուհանդերձ, ի սկզբանե հարկ ենք համարում պարզաբանել, որ նպատակահարմար չենք գտնում գրախոսվող գիրքը համարել «հուշեր»՝ բառի դասական իմաստով, թեև այն վավերացված է տիտղոսաթերթին:

Հ. Կրկյաշարյանը ներկայացնում է բազմապիսի մանրամասներ, որոնք առնչվում են մասնավորապես կիլիկիահայերի՝ 1915 թ. տեղահանությանը, Միրիայի համակենտրոնացման ճամբարներում ապաստանած հայերի դժնդակ կացությանը, բռնագաղթի հետևանքով ընտանիքի անդամներին ամբողջությամբ կամ մասամբ կորցրած և բնաջնջումից մազապուրծ եղած սակավաթիվ հայերի՝ Կիլիկիա՝ հայրենի երկիր վերադարձին 1919 թ., «այդտեղ իրենց սպիներն ամոքելու և, եթե հնարավոր է, նոր կյանք վերսկսելու համար» (էջ 15), ինչպես նաև 1920 թ. Հաճնի հերոսական ինքնապաշտպանությանը:

Համառոտակի անդրադառնալով X-XI դարերում հիմնադրված Հաճն քաղաքի անցյալին, որտեղ ի սկզբանե հայեր են բնակվել, հեղինակը անդրադառնում է հատկապես XIX դարի երկրորդ կեսին հայ մանկավարժների այնտեղ ծավալած բեղուն գործունեությանը՝ չանտեսելով նաև բողոքական ու կաթոլիկ հոգևոր գործիչների և օտարերկրյա միսիոներների դերը դպրոցներ և արհեստանոցներ հիմնելու հարցում: Նա բարձր գնահատականի է արժա-

նացնում երկու երկսեռ որբանոցներ հիմնադրած ամերիկուհի միսիոներներ Մարի Ջերբերի և Ռոզ Լամբերթի (1878-1974) հայանպաստ գործունեությունը, շեշտում հետագայում աշխարհով մեկ սփռված հայ վերապրածների՝ նրանց հանդեպ տածած երախտագիտության խոր զգացումը (էջ 27)¹: Հեղինակը միաժամանակ չի զլանում ըստ իր մոր պատումների հաղորդելու նաև հաճնարնակ հայերի բարքերին և կենցաղին առնչվող որոշ հետաքրքիր մանրամասներ:

Հ. Կրկյաշարյանը համառոտակի անդրադարձներ է կատարում Հայոց ցեղասպանության տարբեր փուլերին՝ 1894-1896 թթ., 1909 թ. կոտորածներին, Հայոց մեծ եղեռնին, քեմալականների հայաստաց քաղաքականությանը, որոնք բացահայտում են իրադարձության առանձնահատկություններին առնչվող նրա մոտեցումները: Նա շեշտում է մասնավորապես Աբդուլ Համիդ II-ի գահակալության օրոք բացարձակ միապետության ամրապնդումն Օսմանյան կայսրությունում, պանիսլամականության գաղափարախոսության որդեգրումը, բոլոր օսմանահպատակ ժողովուրդների նկատմամբ օսմանյան իշխանությունների կիրառած «կառավարական բռնակալական քաղաքականությունը» (էջ 53), ինչպես նաև փաստում Հաճնում բնակվող հայերի հանդեպ բարձրաստիճան թուրք պաշտոնյաների հալածանքների վերսկսումը 1880-ական թվականներից (էջ 55):

XIX դարի 90-ական թվականներին սկիզբ առած Հայոց ցեղասպանության շարունակական գործընթացը բնութագրելով իբրև «հայերի ծավալուն կոտորածներ» (էջ 26)՝ նա դրանց սանձազերծումն իրավամբ պայմանավորում է Հայկական հարցին «լուծում տալու» Աբդուլ Համիդ II-ի մտադրությամբ և հանգում միակ հնարավոր հետևության. «Աբդուլ Համիդ II-ին անվանեցին «կարմիր սուլթան»՝ հայերին կոտորելու հրաման արձակելու համար» (էջ 59): Ցավոք, նա չի մատնանշում ֆրանսիացի ականավոր պատմաբան Ալբեր Կանդալի անունը, որն առաջինն է սուլթանին բնորոշել իբրև այդպիսին²:

Նշենք նաև, որ ինչ վերաբերում է համիդյան կոտորածների ժամանակաշրջանում արևմտահայությանը սատարած եվրոպացի մտավորականներին և քաղաքական գործիչներին, ապա հեղինակը հիշատակում է սուկ Ժան Ժորեսի անունը՝ փաստելով, սակայն, որ նա իր բողոքը հայտնել է կոտո-

¹ Ռոզ Լամբերթի՝ թե՛ Հաճնի 1909 թ. պաշարման ժամանակ և թե՛ դրանից հետո այնտեղ ծավալված բեղուն գործունեությանը բարձր գնահատական է տվել կիլիկյան իրադարձությունների ականատես անգլիացի Ֆերիման Դաբեթը: Տե՛ս *Turkish Atrocities. The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana in Asia Minor, during April, 1909. Written and compiled by Ferriman Duckett, Yerevan, 2009, p. 47*: Նշենք, որ Ռ. Լամբերթը 1909 թ. Հաճնի ինքնապաշտպանության մասին թողել է անկողմնակալ և հետաքրքիր հուշեր. տե՛ս **Lambert R.**, Hadjin, *and the Armenian Massacres*, New York, 1911: Տե՛ս նաև ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ **Lambert R.**, Hadjine et les massacres des Arméniens, Chamigny, 2009:

² *Les Arméniens et la réforme de la Turquie. Conférence faite par M. Albert Vandal de l'Académie française dans la salle de la Société de Géographie. Le 2 février 1897, Paris, 1897, p. 13.*

րածներից հետո (էջ 59): Իրականում Ժորեսը ֆրանսիական խորհրդարանում ծավալել է հայանպաստ բեղուն գործունեություն 1890-ական թվականների կոտորածներին զուգընթաց և իր ելույթներում պարբերաբար ու հետևողականորեն նշավակել սուլթանին, անվարան անարգանքի սյունին գամել օսմանյան կառավարությանը հայերի բնաջնջման համար¹:

Գրքում հպանցիկ արտացոլված են նաև 1909 թ. կիլիկիահայության կոտորածները, որը բնաջնջումից խուսափել էր 1890-ական թվականներին: Հ. Կրկյաշարյանը դրանց պատասխանատվությունն իրավամբ վերագրում է 1908 թ. հեղափոխության հետևանքով Օսմանյան կայսրությունում իշխանության եկած երիտթուրքական վարչակարգին՝ չրջանցելով նաև համիդյան տապալված վարչակարգի կողմնակիցների մասնակցությունը: Ըստ նրա իրատեսական, հակիրճ և ընդգրկուն մեկնաբանության՝ երիտթուրքերը «ոչ միայն ոչինչ չարեցին 1909 թ. ապրիլին Կիլիկիայում տեղի ունեցած կոտորածները խոչընդոտելու համար, որոնք իրականացրին հին վարչակարգի կողմնակիցները, այլև դրանք ղեկավարեցին» (էջ 73): Շրջանցելով իրադարձության մանրամասները, հեղինակն ուշադրությունը կենտրոնացնում է հաճնաբնակ հայերի 1909 թ. ինքնապաշտպանության վրա, որի շնորհիվ քաղաքի հայ բնակչությունը խուսափել է զանգվածային ոչնչացումից: Հաճնի դիմադրությունն անվանելով «հերոսական» (էջ 69)՝ նա արժևորում է մասնավորապես Ռոզ Լամբերթի դերը (էջ 68):

Թեև Հ. Կրկյաշարյանը, ինչպես տեսանք, միանշանակորեն փաստում է արևմտահայության ոչնչացումը պետական քաղաքականության մակարդակով 1894-1909 թթ., որը ցեղասպանության՝ իբրև երևույթի հիմնական բաղադրիչներից է, այդուհանդերձ Հայոց ցեղասպանությունը ժամանակագրական առումով եզերում է 1915-1918 թթ. շրջանակներում, որը, ինչպես նա նշում է, իրականացվել է «երիտթուրք ազգայնամոլների կողմից» (էջ 14): Հայեցակարգային այս մոտեցումը նա հիմնավորում է ֆրանսիական ժամանակակից պատմագրությանը բնորոշ դիրքերից՝ կարևորելով երիտթուրքերի որդեգրած պանթուրքականության գաղափարախոսությունը, որը դարձել էր նրանց «արտաքին և ներքին քաղաքականության առանցքը» ու դրդել նրանց հետամուտ լինելու «Թուրքիան՝ թուրքերին» կարգախոսին (էջ 74): Փաստերով հիմնավորելով 1911 թ. ի վեր երիտթուրքերի՝ հայերին բնաջնջելու հետևողական դիրքորոշումը՝ հեղինակն Առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկումը համարում է հարմար առիթ Թալեաթի, Էնվերի ու Ջեմալի՝ հայ ժողովրդին ոչնչացնելու նպատակներն իրականացնելու համար (էջ 75): Բացահայտելով մասնավորապես Թալեաթի ղեկավար դերակատարությունը 1915 թ. արևմտահայության համատարած բնաջնջման գոր-

¹ Տե՛ս **Պողոսյան Վ.**, Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը ֆրանսիական պատմագրության և հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (XIX դարի վերջ – XX դարի սկիզբ), երկրորդ, բարեփոխված հրատարակություն, Երևան, 2011, էջ 220-228:

ծում՝ հեղինակը եզրակացնում է. «Մարդկության դեմ մեծ ոճիրն իր գազաթնակետին հասավ բոլոր նահանգներից արևմտահայերի զանգվածային տեղահանությամբ և կոտորածով» (էջ 77):

Այս պայմաններում Հ. Կրկյաշարյանը համընդհանուր հենքի վրա քննարկում է նաև ռազմական գործողությունների գոտուց հեռու գտնվող Կիլիկիայի հայության նկատմամբ բռնություններն ու տեղահանությունները, մատնանշում, որ Զեյթունի հայությանը տեղահանելուց հետո միայն թուրքական զինված ուժերը մտան Հաճն և օսմանյան տեղական պաշտոնյաների աջակցությամբ կազմակերպեցին քաղաքի հայ բնակչության տեղահանությունը, շեշտում երիտթուրք պաշտոնյա Ավնի բեյի ղեկավար դերը (էջ 80-84): Հենվելով հոր պատումների վրա՝ նա անդրադառնում է 1915 թ. հունիս-սեպտեմբերին քաղաքի բնակչության տեղահանությանն առնչվող զանազան մանրամասների, միաժամանակ փաստում էական մի հանգամանք. տեղահանված հայերի տներում օսմանյան կառավարության նախաձեռնությամբ մոհաջիհներ էին բնակեցվում (էջ 90): Այս փաստն անսքող մերկացնում է երիտթուրքերի ազգայնամոլ քաղաքականության բուն դիմագիծը:

Այդուհանդերձ, առավել հետաքրքրական են տեղահանված կիլիկիահայերին բաժին հասած տառապանքների նկարագրությունները, որոնց նրանք ենթարկվել են իրենց բնակավայրից մինչև սիրիական անապատներ հասնելու ընթացքում: Հ. Կրկյաշարյանը հանգամանալից ներկայացնում է այն դժոխային պայմանները (պարբերաբար կրկնվող կողոպուտներ և աղջիկների առևանգում, համաճարակներ և այլն), որոնց միջով անցել են հայերը Հաճն-Հալեպ-Բար-Մեսքենե-Ռաքա ճանապարհին: Ըստ նրա պատումի՝ Սիրիայի համակենտրոնացման ճամբարներում հանգրվանածների կացությունը ևս խիստ վատթար էր: Ի շարս այլ հանգամանքների՝ մասնավորապես Տեր Զորում տեղի ունեցած հայերի կոտորածների, հարկ ենք համարում առանձնացնել Հայոց ցեղասպանությանը բնորոշ առանձնահատկություններից մեկի՝ բռնի կրոնափոխության ընդգծումը հեղինակի կողմից 1917 թ. Ռաքայում (էջ 144, 147): Նա նաև ի ցույց է դրել որոշ արաբ երևելիների բարյացակամ վերաբերմունքը և նրանց ցուցաբերած մեծահոգությունը հայերի նկատմամբ (էջ 149-150, 154):

Հ. Կրկյաշարյանի պատումի առանցքում տեղ գտած հաջորդ կարևոր դրվագը 1920 թ. Հաճնի ինքնապաշտպանությունն է, ուր 1919 թ. Ռաքայի համակենտրոնացման ճամբարից վերադարձել էին կոտորածներից հրաշքով փրկված հաճնցիները: Ի դեպ, նա 1920 թ. դեպքերն անվարան գնահատում է իբրև հայերի ողբերգության ամենազարշելի դրվագ (էջ 14-15): Նկատենք, որ համանման նողկալի դրվագներ բազմիցս արձանագրվել են նաև Օսմանյան կայսրության այլ բնակավայրերում¹: Հեղինակը վերստին մանրամասնորեն նկարագրում է թե՛ հայերի հերոսական ինքնապաշտպանու-

¹ Մանրամասն տե՛ս **Kévorkian R. H.**, *Le génocide des Arméniens*, Paris, 2006.

թյունը պաշարված Հաճնում, թե՛ քաղաքի բնակչության կոտորածն ու պաշտպանների փոքր մասի փախուստը: Այդպիսով, ինչպես նա նշում է, Հաճնի տասը հազար բնակիչներից փրկվել են ընդամենը չորս հարյուրը, այդ թվում՝ իր ապագա ծնողները (էջ 226):

Հեղինակը համառոտակի անդրադառնում է նաև Մերսին տեղափոխված հաճնցիների հետագա ճակատագրին, որոնք 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Անգորայում կնքված ֆրանս-թուրքական համաձայնագրից հետո, ըստ որի ֆրանսիական զորքերը 1922 թ. հունվարին դուրս էին բերվելու Թուրքիայից, ելնելով իրենց դառը փորձից, գերադասել են մեկնել այլ երկրներ:

Փաստորեն, եթե պատմագիտական նվաճումների՝ մեր օրերի տեսանկյունից Հ. Կրկյաշարյանի պատումը գիտականության շրջանակներից դուրս է, այդուհանդերձ նրա անկողմնակալ և մանրակրկիտ նկարագրությունները մեծապես նպաստում են Հայոց ցեղասպանության տարիներին կիլիկիահայության ողբերգությունը ճանաչելուն:

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ